
Shri Hayagriva Stotram - Samskrita Vyakhyanam

శ్రీహయగ్రీవస్తోత్రం - సంస్కృత వ్యాఖ్యానమ్

Document Information

Text title : Shri Hayagriva Stotram 2 - Samskrita Vyakhyanam

File name : hayagrIvastotramvyAkhyAnam.itx

Category : vishhnu, vyAkhyA, stotra, vishnu

Location : doc_vishhnu

Transliterated by : Chandrasekhar Karumuri

Proofread by : Chandrasekhar Karumuri

Latest update : September 19, 2023

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

April 27, 2024

sanskritdocuments.org

శ్రీహయగ్రీవస్తోత్రం - సంస్కృత వ్యాఖ్యానమ్

శ్రీమాన్ వేంకటనాథార్యః కవితార్కికకేసరీ ।
వేదాంతాచార్యవర్యో మే సన్నిధతాం సదా హృది ॥
స్వతఃసిద్ధం శుద్ధస్ఫటికమణిభూభృతృతిభటం
సుధాసద్భీచిభిః ద్యుతిభిరపతాపతిభువనమ్ ।
అనన్తైః త్రయ్యన్తైరనువిదితహేషాహలహలం
హతాశేషావద్యం హయవదనమీడిమహి వహాః ॥

వ్యాఖ్యానం

ఇన్దిరామన్దిరోరస్కమిన్దాదిసురవన్దితమ్-
వన్దారుబృన్దమన్దారం వందే గోవిన్దబాలకమ్ ॥ ౧॥
కన్దర్పసంవరాకారం బృన్దావనవిభూషణమ్ ।
ఆనన్దకన్దజం నన్దనన్దనం వన్దిషీమహి ॥
ప్రణిపత్య గురూత్తంసం శ్రీమద్వేదాన్తదేశికమ్ ।
హయగ్రీవస్తవవ్యాఖ్యానం కుర్వేఽహం తత్ప్రసాదతః ॥

ఇహ ఖలు శ్రీమాన్ వేదాన్తదేశికః, సమ్యగుపాసనవిశేషవశిక్వత హృదయ పుణ్డరీకమధ్యమణ్డనాయిత్
తాణ్డవప్రచణ్డతురగ్గముఖ మార్తాణ్డమణ్డలః, సకల పణ్డతనికురుమృముక్తాతపత్రితకీర్తిమణ్డలః,
సర్వతన్త్రస్వతన్త్రః, కవితార్కికకేసరీ, పరమకారుణికః, భగవత్మల్యాణగుణగణానుసన్ధానేన
ఆనాదిసంసార సంచితదోష్కర్ష్య పాశబన్దికృత ప్రాణీబృన్దం సన్తితారయిషః,
శ్రీహయగ్రీవమభిష్టోతుం ప్రతిజానీతే (స్వత) ఇతి । స్వతస్సిద్ధం - స్వప్రకాశమ్, నను
సిద్ధశబ్దస్య భావార్థవిహిత కృతృత్వయాన్తత్వే స్వత ఇతి పంచమ్యుర్థభూతహేత్వర్థవిహిత
తసిల్పృత్వయాస్యానన్వయః స్యాత్ - సిద్ధశబ్దస్య ప్రకాశమాత్రార్థకత్వేన, స్వశబ్దస్యాపి
“ప్రకాశార్థకత్వేన తసిః పంచమ్యుర్థహేత్వర్థకత్వేన చ ప్రకాశాధీనప్రకాశార్థలాభాత్,
ప్రకృతే ప్రకాశస్య నిత్యత్వేన స్వాత్మానం ప్రతి స్వస్య హేతుత్వాసమ్భవేన చ

తదసమ్భవాత్, కర్తృర్భవిహిత కృతకృత్ప్రత్యయాన్తత్వే పూర్వోక్తరీత్యా । స్వాధీన ప్రకాశవత్త్వమర్థస్యాత్ । తథా చ స్వస్వేవ స్వప్రకాశస్యాపి నిత్యత్వేన పూర్వోక్త దూషణగ్రాసాదితి చేత్, మైవమ్ ఉభయధాఽపి దోషాభావాత్ । తథాపి ఆద్యపక్షే- ప్రకాశస్య స్వాధీనత్వే తాత్పర్యాభావాత్ । అన్యాయాధీనత్వే తాత్పర్యాత్, ద్వితీయపక్షే- స్వాధీనప్రకాశవత్త్వే తాత్పర్యాభావాత్, అన్యాయాధీనప్రకాశవత్త్వే తాత్పర్యాత్, ఉభయధాపి మణి ప్రకాశమణ్యాది వ్యావృత్తిసిద్ధిః । స్వతః - స్వస్మాత్, సిద్ధం - సిద్ధిః - జ్ఞానం, ప్రకాశ స్వరూపం; సిద్ధం జ్ఞాతం ప్రకాశితం వా; స్వాధీన ప్రకాశాభిన్నం అన్యాయాధీన ప్రకాశరహితం వేత్స్యః । సార్యవిభక్తికతసిల్ ప్రత్యయాన్తత్వే తు ప్రథమార్థ వర్ణనసమ్భవేన స్వయం ప్రకాశార్థలాభాన్న కోఽపి దోషగర్భః । యద్వా - స్వతః - స్వస్మాత్, సిద్ధం - ఉత్పన్నం, కారణాన్తరాపాదితోత్పత్తి శూన్యమిత్యర్థః । నిత్యమితి యావత్ । అథవా, నిత్యత్వం నాన్యాయాధీనమిత్యావా - (స్వత) ఇతి అనేన నిత్యముక్త దివ్యావృత్తిః, తేషాం స్వరూప స్వభావస్థితిప్రవృత్తీనాం భగవదాయత్తత్వాత్ । నను నిత్యముక్తస్వరూప స్వభావాదీనామపి నిత్యత్వాత్కథం భగవదాయత్తత్వమితి చేన్న, నిత్యానామపి తద్వతిరేక ప్రసజ్జాతవ్యతిరేక ప్రతియోగిత్వరూప భగవదాయత్తత్వసమ్భవాత్ । తథా చ శ్రుతిః - “కో హ్యేవాన్యాత్మ ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్తో న స్యాత్” ఇతి - పరమాణుగతపారిమాణ్ణల్యస్య నిత్యత్వేఽప్యాశ్రయాధీనావస్థాయాన్యాయవిద్భిరజ్జీకారాచ్చ । నను సిద్ధశబ్దస్య నిత్యపర్యాయత్వం కథమితి చేదుచ్యతే - “సిద్ధే శబ్దార్థసమ్బంధే” ఇత్యత్ర మహాభాష్యే సిద్ధశబ్దస్య నిత్యపర్యాయత్వేన వ్యాఖ్యానాత్ । తథా హి సిద్ధశబ్దస్య కః పదార్థః? నిత్యపర్యాయవాచీ సిద్ధశబ్దః కథం పునః జ్ఞాయతే? మత్కూట స్థేష్యవిచాలిషు భావేషు వర్తతే తద్వచ్చ సిద్ధం । సిద్ధా పృథివీ, సిద్ధ మాకాశ మిత్యలం బహునా । (శుద్ధస్ఫటికమణిభూభృత్ప్రతిభట) మితి । శుద్ధస్య - నిర్మలస్య, స్ఫటికమణిభూభృతః - స్ఫటికమయపర్యతస్య, ప్రతిభటం - తతోఽప్యతిశయత కాన్తిమత్వేన తం తిరస్కర్వన్తమిత్యర్థః । సుధాసద్రీచీభిః - అమృతసహచరీభిః, ద్యుతిభిః - కాన్తిభిః, (అపతాపత్రిభువనమ్) అపగతః తాపః - ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికాది సమస్తదుఃఖాత్మకస్తాపో యస్మిన్ తత్; త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం, పాత్రాదిత్వాన్న జిప్ అపతాపం త్రిభువనం యస్య తథోక్తః; హయగ్రీవకాన్తయశ్చన్ద్రమణ్ణలమధ్యవృత్తిసుధాస హితాస్సత్య స్త్రితోకీనస్తాపహరిణ్యో భవన్తి । మణ్ణలస్థస్సుధాంశోః “పుంసాం కర్మానలారానాం పాపినాం క్లేశశాన్తయే, స్వదేతేన్ద్రస్సముద్రేణ హ్లాదయన్లోగణేనవే” త్యాదివచనాత్ । అనన్తైః- నిరవధిక్తైః, త్రయ్యన్తైః - వేదాన్తైః, (అనువిహితహేషాహలహలమ్), అనువిహితః - అనుసృతః, హేషా - హేషాభ్యో హలహలః, అశ్వధ్వనివిశేషో యస్య తథోక్తమ్ । యథోక్తం భాగవతే

ద్వితీయ స్కంధే బ్రహ్మనారదసంవాదే - “వాచో బభూవు రుశతీ శ్వసతోఽస్య న స్త”
 ఇతి। “తస్య హ వా తస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసిత మేతద్భగ్వేద” ఇతి శ్రుతిః।
 (హతాశేషావద్యం) హతాని - పరిహృతాని, అశేషావద్యాని - నమస్తదోషాః, యేన
 తత్తథోక్తమ్। ఆశ్రితానామితి శేషః। యద్వా - ఆశ్రితాపరాధోపేక్షకత్వమత్ర వివక్షిమ్।
 “న స్మరత్యపకారాణాం శతమవ్యాత్మవత్తయే” త్యుక్తేః। హతాని- అత్యంతాసంశ్లిష్టాని,
 అశేషావద్యాని - సమస్తహేయాని, యస్మిన్ తథోక్తమ్। నిఖిలహేయప్రత్యసీకత్వాత్తత్ర
 దోషా న సమ్భవన్తితి భావః। తథా చ శ్రుతిః - “అపహతపాప్మా విరజో విమృత్యుర్విశోకో
 విజిఘతోఽపిపాససన్త్యకామసన్త్యసంకల్ప” ఇతి। హయవదనం - హయస్య వదనమివ
 వదనం యస్య తథోక్తమ్, శాక పార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః। (మహ) ఇతి।
 పరం బ్రహ్మ జ్యోతిషా మపి జ్యోతిరయం పురుషస్సయజ్ఞోఽతిః। “తేజస్తేజస్వినామహ”
 మిత్వాద్యుక్తేః। ఈడిమహి - స్తువీమహి। (ఈడ- స్తుతౌ లడాత్మనేపదమ్) నిత్యత్య-
 తేజస్వత్య - సకలదోషాపహరిత్య- వేదప్రవక్తృత్య- నిర్దోషత్వాదిగుణకం శ్రీహయగ్రీవం
 స్తుమ ఇత్యర్థః। స్వభావోక్తిరలక్ష్కారః। “స్వభావోక్తిరలక్ష్కారో యథావద్యస్తువర్ణన”
 మితిలక్షణాత్। అత్ర స్వాతన్త్ర్యాభిమాన నివృత్తయే కర్తురనుపాదానమ్ ।

ప్రాచీ సన్ధ్యా కాచిదన్తర్నిశాయాః ప్రజ్ఞాదృష్టే రజ్ఞానశ్రీ రపూర్వా ।
 వక్త్రీ వేదాన్ భాతు మే వాజవక్త్రా వాగీశాఖ్యా వాసుదేవస్య మూర్తిః ॥ ౨॥

భగవంతం స్తోతుం తదావిర్భావప్రార్థనయా తమభిముఖీకరోతి। ప్రాచీతి। వాసుదేవస్య
 - “సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః, తత స్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః
 పరిపత్యత” ఇత్యాద్యుక్తస్య పరమాత్మనః, వాజవక్త్రా - హయవదనా, వాగీశాఖ్యా
 - వాగీశేతి ఆఖ్యా యస్యా తథోక్తాః, వేదాన్ - ఋగ్యజుస్సామాధర్వణరూపాన్,
 వక్త్రీ - వ్యజ్ఞాయస్తీ “ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ఛన్దాగ్ని జజ్ఞిరే తస్మాత్” ఇతి,
 “ప్రవక్త్రా ఛణ్ణసాం వక్త్రా వఞ్చురాత్రస్య య స్వయ” మిత్వాదివచనాత్। అత్ర “న
 లోకాయ నిష్ఠాఖలర్థతృణా” మితి షష్ఠీనిషేధః। అన్తర్నిశాయాః - అజ్ఞాననిశీధిన్యాః,
 కాచిత్-విలక్షణా సన్ధ్యా, ప్రాచీ సన్ధ్యా - విభాతసన్ధ్యా, అజ్ఞానాన్ధకార నివర్తినీతి
 యావత్। (ప్రజ్ఞాదృష్టేః) ప్రజ్ఞా - తత్త్వహితపురుషార్థవిషయిణీ ధీః, సైవ, దృష్టిః -
 ఈక్షణం, తస్యాః, అపూర్వా - ప్రసిద్ధా విలక్షణా, అజ్ఞానశ్రీః - అజ్ఞానసమ్మన్మూర్తిః,
 తనుః మే, భాతు - స్ఫురతు, భా - దీప్తా లోట్। తాదృశమూర్తినాజ్ఞాత్కారే
 స్వస్యాప్యజ్ఞాననివృత్తిపూర్వక జ్ఞానవృద్ధిర్భూయాదిత్వాశయః। రూపకాలక్ష్కారః।
 “ఆరోప్యవిషయస్య స్వాదతిరోహితరూపిణః, ఉపరజ్ఞోతమారోప్యమాణం తదూప్రకం
 మత” మితి లక్షణాత్ ।

జ్ఞానానందమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్ |

ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే || 3 ||

పూర్వస్మిన్ శ్లోకే హయముఖసన్నిధానం ప్రార్థితమ్ | ఇదానీం సన్నిహితం
భగవత్తముపాస్మహే ఇత్యాహ (జ్ఞానానందేతి) | జ్ఞానానందమయం - జ్ఞానానందప్రచురమ్ |
“తత్ ప్రకృతవచనే మయడితి ప్రాచుర్యార్థే మయట్ | యద్వా - జ్ఞానానందమయం
- జ్ఞానానందస్వరూపం, “స్వార్థే మయట్, ప్రాణమయ ఇత్యాదివత్ | “సత్యం
జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ, కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యా”
దిత్యుక్తేః | (నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్) నిర్మలః- జాజ్వల్యమానః, స్ఫటికః - స్ఫటికమణిః,
తస్యాకృతిరివాకృతిర్యస్య తః; సర్వవిద్యానాం - సకలకలానామ్, ఆధారం - నిలయం,
“ఛన్దోమయో మఖమయోఽఖిలదేవతాత్మే” త్యుక్తేః | హయగ్రీవం దేవముపాస్మహే -
ధ్యాయామః, “ఆస- ఉపవేశనే” |

విశుద్ధవిజ్ఞాన ఘనస్వరూపం విజ్ఞానవిశ్రాణనబద్ధదీక్షమ్ |

దయానిధిం దేహభృతాం శరణ్యం దేవం హయగ్రీవమహం ప్రపద్యే || ౪ ||

గురులఘూపాయభూతయోర్భక్తి ప్రపత్యోర్మధ్యే ప్రవరామీత్యాహ (విశుద్ధ) మితి |
అహం - దాసభూతః, దయాయాః నిధిం - అక్షయస్థానం, తమ్, అత ఏవ దేహభృతాం
- ప్రాణీనాం, శరణ్యం - రక్షకం, (విశుద్ధవిజ్ఞానఘనస్వరూపం) విశుద్ధేన - నిర్మలేన,
విజ్ఞానేన, ఘనం - నిబిడం, అన్తర్బహిరానమయమిత్యర్థః | యద్వా, విజ్ఞానరూపో
ఘనః - పిండః, తద్రూపమిత్యర్థః | “విజ్ఞానఘన ఏవే”తి శ్రుతేః, స్వరూపం యస్య, తమ్ |
(విజ్ఞానవిశ్రాణనబద్ధదీక్షమ్) విజ్ఞానస్య - జ్ఞానయోగస్య, విశ్రాణనే - వితరణే, బద్ధా - ధృతా,
దీక్షా - సజ్కల్పః, యస్య తమ్ | “తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్,
దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి త” ఇత్యాదివచనాత్ | హయగ్రీవం,
ప్రపద్యే - శరణం యామి, “పద్ద్ - గతౌ” లడాత్మనేపదమ్ | జ్ఞానస్వరూపస్య జ్ఞానప్రదస్య
దయాశోః సర్వభూతశరణ్యస్య శరణాగతా అస్మత్సంరక్షణం కియదితి భావః |

సమాహారస్సామ్నాం ప్రతిపదమృచాం ధామ యజుషాం

లయః ప్రత్యూహానాం లహరివితతిర్బిధజలధిః |

కథాదృప్యత్కౌతస్కుతకలహ కోలాహలభవం

హారత్వన్తర్ధాన్తం హయవదనహేషాహలహలః || ౫ ||

భగవతి హయాస్యే భక్తిప్రపత్తిరూపోపాయద్వయం విధాయ, సమ్ప్రతి చిక్రితస్తోత్రపరిసమాప్తి
ప్రతిబంధకాజ్ఞానాన్తకారనివృత్తిం సర్వవిఘ్నాపశమార్థయముఖ హేషారవసకాశాత్ స్వస్య

ప్రార్థయతే (సమాహార) ఇతి సామ్నాం - సామశాఖానాం, సమాహారః - సజ్ఘాతః, తత్స్వరూపమితి యావత్ | “ప్రణవోద్గీఢవచస” ఇత్సుక్తేః | ఋక్సాఖానాం, ప్రతిపదం- తదర్థబోధకపర్యాయపదం, యజుషాం - తైత్తిరీయశాఖానాం, ధామ - వాసస్థానం, ప్రత్యూహానాం - విద్యాప్రతిబంధకవిఘ్నానాం, లయః - ధ్వంసః, బోధజలధేః - జ్ఞానసాగరస్య, లహరివితతిః - తరంగపరంవరా, (హయవదన హేషాహలహలః) హయవదనస్య - హయగ్రీవస్య, హేషాఖ్యో హలహలః - అశ్వధ్వనిః, (కథాదృప్యత్యైతస్కుతకలహ కోలాహలభవమ్) కథాసు - వాదకథాసు, దృప్యంతః కౌతస్కుతాః - కుతః కుత ఇతి వాదినః, స “కస్మాదిత్వాత్సః”, తేషాం, కలహకోలాహలేన - అయథార్థవాదకలహేన, భవః - జన్యః, అన్తర్వాన్తమ్, హరతు - నివర్తయతు, “హృళ్- హరణే” | హేషాహలహలస్య సమాహారాద్యభేదోక్త్యా భేదరూపకాలజ్కారః |

అపౌరుషేయై రపి వాక్ప్రపజ్జై రద్యాపి తే భూతిమదృష్టపారామ్ |
స్తువన్నహం ముగ్ధ ఇతి త్వయైవ కారుణ్యతో నాథ ! కటాక్షణీయః || ౬ ||

సాక్షాత్కృతే భగవతి వివిధ విచిత్రానంతాశ్చర్య సనకసనన్దనాది ధ్యానాగోచర దివ్యస్వభావం దృష్ట్వాఽన్య భగవద్గుణానువర్ణనే ప్రయత్నః పరిహసాస్పద ఇత్యభిప్రేత్యాహ (అపౌరుషేయై రితి) | హే నాథ - హే హయగ్రీవ, అద్యాపి - ఇదానీ మపి, అపౌరుషేయైః - నిత్యైః, “అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయమ్భువే” త్యాద్యుక్తేః | వాక్ప్రపజ్జై రపి - వేదజాలైరపి, (అదృష్టపారామ్) అదృష్టం - ప్రతిపాదనావిషయీభూతం, పారమ్-అవధిః, యస్యా స్యా తథోక్తా “యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహే” తి శ్రుతేః | “నాన్తోఽస్తి మ దివ్యానాం విభూతీనాం పరస్తవే” త్యాది స్మృతేశ్చ | భూతిం - గుణాద్వైశ్వర్యం, స్తువన్ - వర్ణయన్, అహం, ముగ్ధః - బాలః, కృత్యసాధ్యే యతమాన ఇతి యావత్, ఇతి - హేతోః, త్వయా, కారుణ్యత ఏవ - కృపావశాదేవ, న హ్యస్మదాదిషు కటాక్షణిమిత్రం కిచ్చిదస్తితి భావః | కటాక్షణీయః - బాలేష్వకిచ్చిత్కుర్వత్స్వపి పరమకారుణికస్య పితుః కరుణాకటాక్షః స్వాభావిక ఇతి భావః |

దాక్షిణ్యరమ్యా గిరిశస్య మూర్తిరైవీ సరోజాసనధర్మపత్నీ |
వ్యాసాదయోఽపి వ్యపదేశ్యవాచ స్ఫురన్తి సర్వే తవ శక్తిలేఖైః || ౭ ||

లోకే యే విద్యాదికాః తే సర్వేఽపి భవదీయశక్త్యంతైః స్ఫుశన్తిత్యాహ (దాక్షిణ్యే) తి | హే నాథ - హే హయగ్రీవ, గిరిశస్య - రుద్రస్య, (దాక్షిణ్యరమ్యా) దాక్షిణ్యేన - సుఖప్రియవచనాదినా, రమ్యా - మనోహరా, యద్వా, దాక్షిణ్యేన - విద్యాప్రదాన సామర్థ్యేన, రమ్యా - మనోజ్ఞా, మూర్తిః, సరోజాసనస్య - చతుర్ముఖస్య, ధర్మపత్నీ - సహధర్మచరీ, దేవీ - సరస్వతీ, వ్యపదేశ్యవాచః - ప్రసిద్ధ గ్రంథకర్తారో వ్యాసాదయః, వ్యాసవాత్మీకిశుక

పరాశరాదయోఽపి, సర్వే - పూర్వసముదితవ్యతిరిక్తాః, తవ శక్తిలేశైః - విద్యాశక్త్యంతైః, స్ఫురన్తి - భాన్తి! “న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం, నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నీః, తమేవ భాన్త మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీ” తి శ్రుతేః! “యద్వ్యద్విభూతిమత్సత్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా, తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోఽంశసమ్భవ” మితి స్మృతేశ్చ |

మన్తో భవిష్యన్నియతం విరిశ్నో వాచాం నిధే! వజ్శితభాగధేయః |
దైత్యాపసీతాం దయయైవ భూయోఽప్యధ్యాపయిష్యో నిగమాన్నచేత్త్వమ్ || ౮ ||

బ్రహ్మాదీనామపి ప్రమాదకాలే త్వమేవ గతిరిత్యాహ (మన్త) ఇతి! హే వాచాం నిధే - వాగేశ, త్వం - భవాన్, (దైత్యాపసీతాన్) దైత్యేన - అసురేణ, అపసీతాన్ - అపహృతాన్, నిగమాన్ - వేదాన్, భూయోఽపి - పునరపి, దయయా - కారుణ్యేనైవ, నాధ్యాపయిష్యో యది, విరిశ్నాః - బ్రహ్మో, వజ్శితభాగధేయః - ప్రతారితభాగ్యస్సన్, మన్తః - జడః, కార్యాకార్యవివేకశూన్యః, అభవిష్యత్! హేతుహేతుమతోర్లబ్జే! నియతం - ధ్రువమ్! “ఆపన్నానాం పరా గతి” రితుక్రూరీత్యా బ్రహ్మాదీనామప్యాపత్కాలే త్వమేవ గతి రితి భావః! అత్ర మధుకైటభాభ్యాం చతుర్ముఖం ప్రతార్య వేదా అపహృతాః, తతః ప్రబుద్ధేన బ్రహ్మణా భగవాన్ ప్రసాదితః మత్స్యరూపేణావతీర్య, తౌ హత్వా వేదాన్ సజ్జుహ్య ధాత్రే వ్యతరదితి పౌరాణికి కథాఽనుసంధేయా |

వితర్కణ్డోలాం వ్యవధూయ సత్వే బృహస్పతిం వర్తయసే యతస్త్యమ్ |
తేనైవ దేవ! త్రిదశేశ్వరాణామస్పృష్టణ్డోలాయితమాధిరాజ్యమ్ || ౯ ||

ఇన్ద్రాదీనామపి చాధికారస్య స్థిరీకరణం త్వదాయత్వమేవేత్యాహ (వితర్క) తి! హే దేవ - హే హయగ్రీవ, యతః - యస్మాద్ధేతోః, త్వం, బృహస్పతిం - ధిషణం, (వితర్కణ్డోలాం) వితర్కైః - దురూహైః, ణ్డోలాం - చిత్తచక్షులతామ్, రజస్తమఃకార్యభూతామ్; తాం, వ్యవధూయ - నివార్య, సత్వే - సత్వమార్గే, వర్తయసే - ప్రతిష్ఠాపయసే, తేనైవ - త్రిదశేశ్వరాణాం - ఇన్ద్రాదీనామ్, ఆధిపత్యం - స్వర్గాధిపత్యమ్, (అస్పృష్టణ్డోలాయితమ్) అస్పృష్టం - అసధిగతం, ణ్డోలాయితం యేన తత్తథోక్తమ్, స్థిరమితి యావత్! అభూదితి శేషః బృహస్పతిః తత్ప్రొదర్శిత సన్మార్గ నిష్ఠస్సన్ తేనైవ మార్గేణ ఇన్ద్రాదీన్ వర్తయతే అన్యథా అసురవంశైః సురవంశోఽపి అలబ్ధశ్రీరాజ్యకోశః క్షయం యాదిత్యాశయః, సంశయో హి హేయగుణః! “అజ్ఞశ్చా శ్రద్ధధానశ్చ సంశయాత్మా వినశ్యతి, నాయం లోకోఽస్తి న పరో న సుఖం సంశయాత్మనః, యోగసన్నస్త్వ కర్మాణం జ్ఞాన సజ్ఞాన్సంశయమ్, ఆత్మవస్తం న కర్మాణి నిబద్నన్తి ధనజ్ఞాయ” ఇత్యాది భగవదుక్తేః |

అగ్నౌ సమిధార్చిషి సప్తతన్తో రాతస్థివాన్ మస్త్రమయం శరీరమ్ |

అఖణ్ణసారైర్హవిషాం ప్రదానైరాప్యాయనం వ్యోమసదాం విధత్సే || ౧౦||

ఇన్ద్రాదీనాం హవిర్భాగప్రదానముఖేన తృప్తికరోఽపి భవానేవేత్యాహ(అగ్నా)వితి| హే దేవ - హే హయగ్రీవ, సప్తతన్తోః సమ్బన్ధిని, (సమిద్ధార్చిషి) సమిద్ధాని - ప్రజ్వలితాని, ఆర్చింషి - తేషాంసి, యస్య తస్మిన్నగ్నౌ మస్త్రమయం - మన్తాత్మకమ్, శరీరం - విగ్రహం, ఆతస్థివాన్ - సమ్ప్రొప్పువన్ సన్| “అహం క్రతు రహం యజ్ఞ స్వధాహ మహమౌషధమ్, మన్తోఽహమహమేవాజ్య మహమగ్ని రహంపౌత” మిత్యాద్యుక్తేః, (అఖణ్ణసారైః) అఖణ్ణాః - అవిచ్ఛిన్నాః, సారాః - మాధుర్యాదిరసాః, యేషు తైః; హవిషాం - పురోడాశాదిహవిషాం, ప్రదానైః - వితరణైః, వ్యోమసదాం - ఇన్ద్రాదిదేవానామ్, ఆప్యాయనం - తృప్తిం, విధత్సే - విదధాసి, “ఓ- ధాన్తారణపోషణయోః”| “అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభు రేవ చ, సత్రే మమాస భగవాన్ హయశీర్ష ఏషః, సాక్షాత్ప్రయజ్ఞపురుషస్తపసీయవర్ణః, ఛన్దోమయస్సోఽఖిలదేవతాత్మా వాచో బభూవు రుశతీశ్వసతోఽస్య నస్త” ఇత్యాదివచనాత్ |

యన్మూలమీదృక్ప్రతిభాతి తత్త్వం యా మూలమామ్నాయమహాద్రుమాణామ్ |
తత్త్వేన జానన్తి విశుద్ధసత్త్వా స్తామక్షరామక్షరమాత్మకాం తే || ౧౧||

ప్రపంచస్య మూలకారణమపి త్వమేవేత్యాహ (యన్మూలమితి)| హే దేవ, (విశుద్ధసత్త్వాః) విశుద్ధం - నిర్మలం, సత్త్వం - సత్త్వగుణః, యేషాం తే తథోక్తాః; ఈదృక్ - దేవతిర్యజ్మనుష్య స్థావరాత్మనా అబాధి తత్త్వేన ప్రమాణసిద్ధం, తత్త్వం - చతుర్వింశతిమహదాదితత్త్వం, (యన్మూలం) యత్ మూలం యస్య తథోక్తమ్; (ఆమ్నాయ మహాద్రుమాణామ్) ఆమ్నాయాః - వేదా ఏవ, మహాద్రుమాః - వృక్షాః, తేషాం, యా మూలం, తామ్, అక్షరాం- నిత్యామ్, అక్షరమాత్మకాం - అకారాద్యక్షరసమష్టిం, తే - త్వత్సమ్బన్ధినం, తత్త్వేన - యాధార్థ్యేన, జానన్తి- విదన్తి| “జ్ఞా - అవబోధనే| “వేదేన రూపే వ్యకరోత్సతా సతీ ప్రజాపతిః”, “వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః” ఇతి వేదస్య జగత్సృష్టి హేతుత్వాత్సన్మూలభూతాయా అక్షరమాత్మకాయా అపి త్వదధీన త్వాత్సాక్షాత్పరమృరయా వా కృత్స్నుమపి ప్రపంచజాతం త్వత్త ఏవోత్పన్నమితి భావః| “యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే”, “తదైక్షత, బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి, తత్తేజోఽస్పృజత”, “యన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సప్రతిష్ఠాః, “ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ఛన్దాగ్నే జజ్ఞిరే తస్మాత్”, “కార్యాణాం కారణం పూర్వ” మిత్యాద్యుక్తాను సనేయమ్ |

అవ్యాకృతాద్వ్యాకృతవాసని త్వం నామాని రూపాణి చ యాని పూర్వమ్ |
శంసన్తి తేషాం చరమాం ప్రతిష్ఠాం వాగీశ్వర! త్వాం త్వదుపజ్ఞవాచః || ౧౨||

ఉత్పన్న ప్రపంచస్య పర్యవసాన స్థానమపి త్వమేవేత్యాహ (అవ్యాకృతాది)తి | హే వాగీశ్వర, త్వమ్, అవ్యాకృతాత్ - ప్రధానాత్, పూర్వం - ప్రథమం, యాని నామాని - వాచకాని, రూపాణి - పృథివ్యాదిసంస్థానాని చ, వ్యాకృతవాన్ - ప్రణీతవానసి, “ఇమా స్త్రీస్తో దేవతాః అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ” తి శ్రుతేః | తేషాం - నామరూపాణాం, చరమాం ప్రతిష్ఠాం - పర్యవసానభూమిం, భవంతం, (త్వదుపజ్ఞు వాచః) త్వత్ - తవ, ఉపజ్ఞుని - త్వయా ఆదౌ దృష్టాని, “ఉపజ్ఞోఽపక్రమం “తదాద్యా చిఖ్యాయా”మితి నపుంసకత్వమ్ | తాని, వాచశ్చ తథోక్తః, వేదా ఇత్యర్థః; శంసన్తి - వదన్తి, “శంసు - స్తుతౌ” | శరీరభూతానాం పృథివ్యానాం శరీర్యాయత్తస్థితీత్వాత్; నామాం వాచకానాం ప్రకారద్వారా ప్రకారిపర్యవృత్తికత్వాదితి భావః “యస్య పృథివీ శరీరం యస్యాపశ్శరీరం యస్య తేజశ్శరీరం యస్య వాయుశ్శరీరం యస్యాకాశశ్శరీరం యస్యాక్షరం శరీర”మిత్వాది శ్రుతేః; “వచసాం వాచ్యముత్తమ”మిత్వాది స్మృతేశ్చ |

ముగ్ధేస్తునిష్యన్దవిలోభనీయాం మూర్తిం తవానన్దసుధాప్రసూతిమ్ |

విపశ్చితశ్చేతసి భావయన్తో వేలాముదారామివ దుగ్ధసిన్ధోః || ౧౩ ||

యోగినో మోక్షరూపఫలావాప్తయే త్వామేవ చిన్తయన్తిత్యాహ (ముగ్ధే) తి | హే వాగీశ్వర, తవ, (ఆనన్దసుధాప్రసూతిమ్) ఆనన్ద ఏవ, సుధా - అమృతం, తస్యాః ప్రసూతిర్జన్మ యస్యాస్తాం తథోక్తామ్; “రసో వై సః, రసజ్ఞో హ్యేవాయం లభ్యా నస్తి భవతి, ఏష హ్యేవానన్దయాతి” ఇతి శ్రుతేః | (ముగ్ధేస్తునిష్యన్దవిలోభనీయామ్) ముగ్ధేన్ధోః, నిష్యన్దవత్ - ప్రవాహవత్, అభూతోపమా | విలోభనీయాం - స్పృహణీయాం, దుగ్ధసిన్ధోః, ఉదారా- శ్రేష్ఠాం, వేలామివ - సేతుమివ స్థితాం, మూర్తిం - విగ్రహం, విపశ్చితః - జ్ఞానినః, చేతసి - హృదయే, భావయన్తి - పరిశీలయన్తి, ఆనన్ద సుధాకరత్వాదితర విషయాన్ పరిహృత్య తత్రైవ రమన్త ఇత్యర్థః | “మహాత్మానస్తు మాం పార్థ దైవీం ప్రకృతిమాశ్రితాః, భజన్త్యనన్యమనసో జ్ఞాత్వా భూతాదిమవ్యయమ్, సతతం కీర్తయన్తో మాం యతన్తశ్చ దృఢప్రతాః, నమస్యన్తశ్చ మాం భక్త్యా నిత్యయుక్తా ఉపాసతే, తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః, “రమన్తే యోగినోఽనన్తే నిత్యానన్తే చిదాత్మనీ” త్యాది వచనాత్; తదుక్తం భగవతా - “అనన్యాశ్చిన్తయన్తో మాం యే జనాః పర్వపాసతే, తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమం వహామ్యహా” మితి |

మనోగతం పశ్యతి య స్సదా త్వాం మనీషిణాం మానసరాజహంసమ్ |

స్వయం పురోవాదవివాదభాజః కింకూర్వతే తస్య గిరో యథార్హమ్ || ౧౪ ||

హయగ్రీవముపాసినః పుమాన్ ప్రయత్నం వినైవ విద్యాం లభత ఇత్యాహ (మనోగత) మితి (మానసరాజహంసం) మానసం - మన ఏవ మానసం, మానసాఖ్యసరః; తత్ర రాజహంసం - రాజహంసపద్యహరణోత్సుకమిత్యర్థః; త్వాం మనీషిణాం మధ్యేయః - పుమాన్, సదా - సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థాసు, “తస్మాత్సర్వేషు మామనుస్మర యుధ్య చ”, “యస్మహూర్తం క్షణం వాపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే, సా హనిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తి స్సా చ విక్రియే” త్యాద్యుక్తైః; మనోగతం - హృదయస్థం, పశ్యతి - సాక్షాత్కరోతి, మనసా చిన్తయతీత్యర్థః; తస్య - జనస్య, గిరః - వాచః, స్వయం - యత్నం వినైవ, (పురోవాద వివాదభాజః) పురోవాదే - ప్రాథమికోపస్థితౌ, వివాదం - అన్యోన్యకలహం, భాజః - భజన్తః, అహమహమికయా ప్రథమం స్ఫురన్త ఇత్యర్థః; తాస్సత్యః, యథార్థం - యథాయోగ్యం, కిక్కుర్యతే - కిక్కురత్వం భజన్తే “డుకృళ్ - కరణే” ।

అపి క్షణార్థం కలయన్తి యే త్వామాప్లావయన్తం విశదైర్మయాఖైః ।
వాచాం ప్రవాహైరనివారితైస్తే మన్దాకినీం మన్దయితుం క్షమం తే ॥ ౧౫ ॥

న కేవలం త్వాముపాసినస్య విద్యాఫలమాత్రమపి త్వతివాచాలకత్వమపీత్యాహ (అపి) తి హే వాగీశ, విశదైః - స్వచ్ఛైః; మయాఖైః - కిరణైః, ఆప్లావయన్తం - హ్లాదయన్తం, నేవకానితి శేషః; త్వాం, యే - భక్తాః, క్షణార్థమపి - సూక్ష్మకాలమపి, కలయన్తి - ధ్యాయన్తి, తే - భక్తాః, అనివారితైః - ప్రతివాదిభిర్నిరోద్ధమశక్త్యైః, వాచాం - గిరాం, ప్రవాహైః - పరమృరాభిః, మన్దాకినీం - గణ్గాం, మన్దయితుం - అల్పవేగాం కర్తుమ్, క్షమన్తే - శక్నువన్తి, తేషాం వాగ్వేగో గణ్గా ప్రవాహవేగాదప్యతిశయితస్సాన్యదితి భావః ।

స్వామిన్! భవద్యోగసుధాభిషేకాద్యహన్తి ధన్యాః పులకానుబన్ధమ్ ।
అలక్షితే క్వాపి నిరూఢమూలమజ్ఞేష్వివానన్దధుమజ్కురన్తమ్ ॥ ౧౬ ॥

ధన్యానామేవ త్వయి లాభ ఇత్యాహ (స్వామిన్ని) తి హే స్వామిన్ - వాగీశ, (భవద్యోగ సుధాభిషేకాత్) భవతస్సమృద్ధి యోగః - భక్తియోగః, స ఏవ సుధా, తయా, అభిషేకః - స్నపనం, తస్మాదిత్యర్థః; అలక్షితే - అదృష్టే, క్వాపి - క్వచిత్ప్రదేశేఽపి, “యోగీ యుజ్ఞీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః, ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశిరపరిగ్రహః, శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః, నాత్యుచ్ఛ్రిత్రం నాతినీచం చేలాజినకుశోత్తర” మిత్యాద్యుక్తైః; (నిరూఢమూలమ్) నిరూఢం - దృఢతరమ్, మూలం యస్య తమ్; అజ్ఞేషు - అవయవేషు, అజ్కురన్తం - ఉద్యన్తమ్, అనన్దధుమివ స్థితం - ఆనన్ద మివ స్థితం, “స్యాదానన్ద ధు రానన్ద” ఇత్యమరః; పులకానుబన్ధం - రోమాఞ్చం, ధన్యాః - భాగ్యవన్తః, వహన్తి - ప్రాప్నువన్తి। “వహ - ప్రాపణే” । ఉపమాలక్ష్కారః ।

స్వామిన్! ప్రతీచా హృదయేన ధన్యాస్త్యధ్ధ్యాన చన్ద్రోదయవర్ధమానమ్ |
అమాన్తమానన్దపయోధిమన్తః పయోభిరణ్ణం పరివాహయన్తి || ౧౭ ||

త్వాం చిన్తయన్ పరమానన్దమనుభవతీత్యాహ (స్వామి) నిన్తి | హే స్వామిన్ -
హయగ్రీవ, ధన్యాః - భాగ్యవన్తః, ప్రతీచా “అభ్యాసయోగయుక్తేన చేతసా నాన్యగామినే”
త్సుక్తరీత్యా అన్తర్ముఖేన, హృదయేన - మనసా, త్వధ్ధ్యానం చన్ద్రోదయః, తేన వర్ధమానం
- జ్యమ్భమాణమ్, అత ఏవ, అన్తర్బుదయే, అమాన్తం - అపర్యాప్తమ్, ఉద్వేలమితి యావత్;
ఆనన్దపయోధిం - సుధాబ్ధిం, అణ్ణం పయోభిః - ఆనన్దబాష్పైః, పరివాహయన్తి - ప్రసవన్తి |

స్వైరానుభావత్వదధీనభావాస్సంరబ్ధవీర్యాం త్వదనుగ్రహేణ ||

విపశ్చితో నాథ! తరన్తి మాయాం వైహారికీం మోహనపిఞ్చికాం తే || ౧౮ ||

భవద్యోగినః త్వత్కటాక్షణైవ మాయాం తరన్తిత్యాహ (స్వైరానుభావే) తి హే నాథ
- హే హయగ్రీవ, (స్వైరానుభావద్వదధీనభావాః) స్వైరానుభావస్య - స్వేచ్ఛావిహారస్య,
త్వత్, తవ, అధీనం - వశంవదః, భావః - అభిప్రాయః యేషాం తే తథోక్తాః; విపశ్చితః
- జ్ఞానినః, త్వదనుగ్రహేణ - త్వత్సంకల్పేన, సంరుద్ధవీర్యాం - నిరుద్ధశక్తిం, వైహారికీం
- లీలోపకరణభూతాం, మోహనపిఞ్చికాం - సకలలోకవ్యామోహనకరీం మయూరాది
పిఞ్చుభూతామ్ | లోకే ఇన్ద్రజాలికవిద్యావతాం వివిధవిచిత్రానన్తాశ్చర్పకరకార్యజనన
సమర్థః కశ్చన పిఞ్చువిశేషః ప్రసిద్ధః | “మయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు
మహేశ్వర” మిత్యాద్యుక్తేః; త్వదనుగ్రహేణ - త్వత్ప్రసాదేన, తరన్తి - అత్రిన్తమన్తి |

ప్రాక్షిర్మితానాం తపసాం విపాకాత్ప్రత్యగ్ర నిఃశ్రేయస సమ్పదో మే |

సమేధిషీరన్ తవ పాదపద్మే సక్కుల్పచిన్తామణయః ప్రణామాః || ౧౯ ||

జన్మాన్తర కృత తపశ్శాలినాం మాయాతరణే త్వత్పాదారవిన్ద ప్రణమనమేవ
శరణమిత్యాహ (ప్రాగి)తి | హే నాథ - హే హయగ్రీవ, (ప్రత్యగ్రనిఃశ్రేయససమ్పదః)
ప్రత్యగ్రా - నూతనా, నిశ్రేయససమ్పత్ యేషు తథోక్తాః; (ప్రాక్షిర్మితానాం) ప్రాక్
- పూర్వజన్మని, నిర్మితానాం - కృతానాం, తపసాం, విపాకాః - పరిపాకభూతాః,
(సక్కుల్పచిన్తామణయః) సక్కుల్పస్య - ఇచ్ఛాయాః, చిన్తామణయః, ప్రణామాః, తవ -
భవతః, పాదపద్మే - పాదారవిన్దే, సమేధిషీరన్ - సమభివృద్ధా భూయాసురిత్యర్థః, “ఏధ-
వృద్ధో” | “హరత్యఘం సమ్ప్రతి హేతురేష్యతశ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,
శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతా” మిత్సుక్తరీత్యా
భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేషు భవదీయ పాదారవిన్దసేవా యశస్కరీతి భావః |

విలుప్తమూర్ధస్యలిపిక్రమాణాం భూయాన్ ప్రసాదో మయి నాథ భూయాత్ |

త్వదఙ్ఘ్రిరాజీవ రజఃకణానాం సురేన్ద్రమాడాపద లాలితానామ్ || ౨౦||

పూర్వస్మిన్లోకే ప్రణామాతివృద్ధిః ప్రార్థితా; ఇదానీం పాదారవిన్ద ప్రణామానన్తరం పాదరజసాం ప్రసాదః ప్రార్థ్యతే (విలుప్తై)రితి! హే నాథ - హే హయగ్రీవ, (విలుప్తమూర్ధస్యలిపిక్రమాణాం) విలుప్తః - ప్రమృష్టః, మూర్ధస్యః - మూరి జాతః, (శరీరావయవాద్యత్) లిపీనాం - అక్షరాణాం, క్రమః - పక్ష్యః, యేషాం తే తథోక్తాః; “పరిసరవిసతానాం మూర్ధ్ని దుర్వర్ణపక్ష్యం పరిణమయసి శౌరేః పాదుకే త్వం సువర్ణమ్” - “అయం దరిద్రో భవితేతి వైధసీం లిపిం లలాటేఽర్థజనస్య జాగ్రత్రిమ్, మృషా న చక్రేల్పితకల్పపాదపః ప్రణీయ దారిద్యదరిద్రతాం నశః” ఇత్సుక్తరీత్యా (బ్రహ్మణా తత్కర్మానుగుణ్యేన లిఖీతాం దారిద్యాద్రినూచక లలాటలిపిం స్వయమతితయ ప్రదానేనాన్యథా నయతీత్యర్థః; అత ఏవ, (సురేన్ద్రమాడాపద లాలితానామ్) సురేన్ద్రైః బ్రహ్మాదిభిః, చూడాపదైః- మౌళిభిః, లాలితానాం - శ్లాఘితానాం, త్వత్పాదారవిన్దప్రణతికాలే విరోభూషణత్వేన ఉహ్యమానానామిత్యర్థః; (త్వదఙ్ఘ్రిరాజీవ రజఃకణానామ్) త్వత్ - తవ, అఙ్ఘ్రిరాజీవస్య - పాదారవిన్దస్య, రజఃకణానాం - పరాగలేశానాం, భూయాన్ - మహాన్, ప్రసాదః - అనుగ్రహః, మయి, భూయాత్, “భూ- సతాయా” మాశిషి లిజ్ ।

పరిస్ఫురన్నూపుర చిత్రభాను ప్రకాశనిర్ధూత తమోఽనుషక్ణమ్ ।

పదద్వయాం తే పరిచిన్మహేఽన్తః ప్రబోధరాజీవ విభాతసన్ధ్యామ్ || ౨౧||

అజ్ఞానాన్ధకార నివర్తకం జ్ఞానోదయహేతుం త్వత్పాదారవిన్దం మనసా ధ్యాయామీత్యాహ (పరిస్ఫురన్ని) తి! హే నాథ - హే హయగ్రీవ, పరిస్ఫురన్నూపుర ఏవ చిత్రభానుః - సూర్యః, తస్య ప్రకాశేన - తేజసా, నిర్ధూతః - ప్రతిక్షిప్తః, తమోఽనుషక్ణః - తమస్సంయోగః, యస్యా స్తాం, తథోక్తామ్; (ప్రబోధరాజీవ విభాతసన్ధ్యామ్) ప్రబోధః - జ్ఞానమేవ, రాజీవం - తస్య, విభాతసన్ధ్యాం - పూర్వసన్ధ్యాం, తే, పదద్వయాం - చరణయుగళమ్, అన్తః - మనసి, పరిచిన్మహే - పరిశీలయామహే, “చిచ్ఛ్ - చయనే” ।

త్వత్కింకరాలంకరణోచితానాం త్వయైవ కల్పాన్తరపాలితానామ్ ।

మఙ్ఘుప్రణాదం మణీనూపురం తే మఙ్ఘూషికాం వేదగిరాం ప్రతీమః || ౨౨||

నూపురమభివర్ణయతి (త్వత్కింకరై) తి! హే నాథ! (త్వత్కింకరాలంకరణోచితానామ్) త్వత్ - తవ, కింకరాణాం - భక్తానామ్, అలంకరణం - త్వత్పాదారవిన్దరూప శిరోభూషణమ్, తస్య, ఉచితానాం - ప్రతిపాదనయోగ్యానాం, యద్వా, త్వత్కింకరాణాం - బ్రహ్మాదీనాం, అలంకరణే - అలంకారకరణే, ఉచితానాం - యోగ్యానామ్! అనేన విశేషణేన వేదగిరామాభరణత్వాకారో వ్యజ్యతే; అత ఏవ నూపురమఙ్ఘూషికాత్వేన

రూపణం సజ్గచ్ఛతే! త్వయైవ - భవతైవ, కల్పాంతరపాలితానాం - రక్షితానాం, వేదగిరాం - వేదవాక్యానాం, (మజ్జుప్రణాదమ్) మజ్జు - మనోహరః, ప్రణాదః - శిజ్జారవః, యతః మణీనూపురపేటికాగర్భగతవేదక్యాని శిజ్జారవత్వేన నిగద్వంత ఇతి భావః; మణీనూపురం - మణీమయశిజ్జీరం, మజ్జూషికాం - పేటికాం, ప్రతీమః - జానీమః, “ఇణ్ - గతౌ” లోకే యథా ధనవాన్ పుత్రప్రాతాదీనాం రక్షణార్థం సర్వాభరణజాతం సజ్గోప్య పేటికాం సజ్గృహ్ణాతి తద్వదితిభావః ।

సఞ్చింతయామి ప్రతిభాదశాస్థాన్ సన్ధక్షయంతం సమయప్రదీపాన్ ।

విజ్ఞానకల్పద్రుమపల్లవాభం వ్యాఖ్యానముద్రామధురం కరం తే ॥ ౨౩ ॥

ఇతః పరం త్రిభిః శ్లోకైః పాణిపజ్కజమభివర్ణయతి (సఞ్చింతయామీ)తి! హే నాథ!, (ప్రతిభాదశాస్థాన్) ప్రతిభా - తాత్కాలికోపస్థితిః, సైవ, దశా - వర్తిః, తస్యాం వర్తమానాన్, సమయప్రదీపాన్ - వేదావిరుద్ధసిద్ధాంతప్రదీపాన్, సన్ధక్షయంతం - ఆభివర్ణయంతం, వ్యాఖ్యానకాలే ఆవశ్యకప్రబోధముద్రయా అజ్గుశ్యా దీపవత్సకలసిద్ధాంత రహస్యార్థప్రకాశనేన సర్వే సిద్ధాంతా అభివృద్ధా భవస్తీత్యర్థః! (విజ్ఞానకల్పద్రుమ పల్లవాభమ్) విజ్ఞానమయభగవచ్ఛరీరమేవ కల్పద్రుమః - కల్పతరుః, తస్య, పల్లవానాం - కిసలయా నామ్, ఆభేవాభా యస్య తమ్; (వ్యాఖ్యానముద్రామధురమ్) - వ్యాఖ్యాన ముద్రయా- బోధముద్రయా, మధురం - మనోహరం, కరం - పాణిం, సఞ్చింతయామి - ధ్యానయామి! రూపకోపయోస్సజ్కరః ।

చిత్తే కరోమి స్ఫురితాక్షమాలం సవ్యేతరం నాథ! కరం త్వదీయమ్ ।

జ్ఞానామృతోదఞ్చనలమ్పటానాం లీలాఘటీయస్త్రమివాశ్రితానామ్ ॥ ౨౪ ॥

(చిత్త) ఇతి - హే నాథః!, త్వదీయం - భవదీయం, (స్ఫురితాక్షమాలమ్) స్ఫురితా - ప్రకాశమానా, ఆక్షమాలా - జపమాలా యస్య తమ్! (జ్ఞానామృతోదఞ్చనలమ్పటానామ్) జ్ఞానామృతస్య, ఉదఞ్చనే - ఉద్ధరణే, లమ్పటాః - ఆసక్తాః, ఆయాసవంత ఇతి యావత్; తేషాం, తథోక్తానామాశ్రితానామ్, లీలాఘటీయస్త్రమివ స్థితం - లీలాచరణార్థం నిర్మితో యో ఘటీయస్త్రవిశేషః, తమివ స్థితమ్, సవ్యేతరం - దక్షిణమ్, చిత్తే - హృదయే, కరోమి - ప్రతిష్ఠాపయామి ।

ప్రబోధసిన్ధోరరుణైః ప్రకాశైః ప్రవాళసజ్ఘాతమివోద్వహంతమ్ ।

విభావయే దేవ! సపుస్తకం తే వామం కరం దక్షిణమగ్రితానామ్ ॥ ౨౫ ॥

(ప్రబోధే)తి! హే దేవ - హయవదన, తే - తవ, ప్రబోధసిన్ధోః - జ్ఞానసాగరస్య, అరుణైః - తామ్రైః, ప్రకాశైః - కాన్తిభిః, ప్రవాళసజ్ఘాతం - విద్రుమసజ్ఘమ్, ఉద్వహంతమివ స్థితం - బిభ్రతమివ

స్థితమ్, సపుస్తకం - పుస్తకసహితమ్, ఆశ్రితానాం దక్షిణం - విద్యాప్రదానసమర్థమ్, వామమపి దక్షిణమితి విరోధః - తత్పరిహారః పూర్వోక్తరీత్యా! సవ్యం కరం, విభావయే - ధ్యాయామి

తమాంసి భిత్వా విశదైః ప్రకాశైస్సమ్ప్రీణయంతం విదుష శ్చకోరాన్
నిశామయే త్వాం నవపుణ్డరీకే శరద్ధనే చన్ద్రమివ స్ఫురన్తమ్ || ౨౬ ||

అవయవసౌందర్యమభివర్ణ్య, విగ్రహ సౌందర్యమభివర్ణయతి (తమాంసి) తి! హే దేవ!, తమాంసి-అన్తర్బాహ్యస్థనకారాన్, విశదైః-స్వచ్ఛైః, ప్రకాశైః, భిత్వా - భిత్వా, విదుషశ్చకోరాన్ - పణ్డితానేవ చకోరాఖ్యశకునివిశేషాన్, సమ్ప్రీణయన్తం - సన్తోషయన్తమ్, నవపుణ్డరీకే - నూతన ప్రపుల్లపద్మే, స్ఫురన్తమ్, అత ఏవ శరద్ధనే- శరత్కాల మే ,స్ఫురన్తం చన్ద్రమివ స్థితం, త్వామ్, నిశామయే-సాక్షాత్కృత్వా! ఉపమాలక్ష్మరః ।

దిశన్తు మే దేవ! సదా త్వదీయా దయాతరణ్గానుచరాః కటాక్షాః ।
శ్రోత్రేషు పుంసామమృతం క్షరన్తిం సరస్వతీం సంశ్రితకామధేనుమ్ || ౨౭ ||

భగవతో విద్యాం ప్రార్థయతే (దిశన్త్వితీ! హే దేవ, త్వదీయాః, దయాతరణ్గాను చరాః - కృపాకల్లోల సహచరాః, కటాక్షాః, పుంసాం శ్రోత్రేషు, అమృతం - సుధామ్, క్షరన్తిం - స్తవన్తీమ్, శ్రోత్రానన్దకరీమిత్యర్థః సంశ్రితకామధేనుం - ఆశ్రితానామభీష్టదాయినీమ్, స్వర్ధేనుమివ స్థితాం, సరస్వతీమ్, సదా మే, దిశన్తు - వితరన్తు, దిశ - అతిసరన్తే ।

విశేషవిత్సారిషదేషు నాథ! విదగ్ధగోష్ఠీ సమరాజ్గణేషు ।
జిగీషతో మే కవితార్కికేన్ద్ర్యాన్ జిహ్వోగ్ర సింహాసనమభ్యుపేయాః || ౨౮ ||

కుమతివాదభజ్జనార్థం వాదకాకాలేషు భగవత్సన్నిధానం ప్రార్థయతే (విశేష విత్సారిషదేష్యి)తి! హే నాథ - హయగ్రీవ, త్వమిత్యధ్యాహరః, విశేషవిదాం - వాదప్రతివాదవిశేషజ్ఞానాం, పారిషదేషు - పరిషదుక్తేషు, (విదగ్ధగోష్ఠీ సమరాజ్గణేషు) విదగ్ధానాం - సమర్థానామ్, గోష్ఠ్యాః - సమాజస్య, సమరాజ్గణేషు - వాదశాలాసు, (కవితార్కికేన్ద్ర్యాన్) కవీనాం - గద్యపద్య రచనాసమర్థానామ్, తార్కికానాం - ఊహపోహాది నానావిధయుక్తిచతురాణామ్, ఇన్ద్ర్యాన్ - శ్రేష్ఠాన్, జిగీషతః - జేతమిచ్ఛతః, మే, (జిహ్వోగ్ర సింహాసనమ్) - జిహ్వోయాః - రసనాయాః, అగ్రమేవ సింహాసనం - సింహపీఠమ్, అభ్యుపేయాః - ప్రాప్నుయాః, “ఇణ్ - గతో” ।

త్వాం చిన్తయం స్తవన్మయతాం ప్రపన్నస్తాముద్ధృణన్ శబ్దమయేన ధామ్నా ।
స్వామిన్! సమాజేషు సమాధిషీయ స్వచ్ఛన్దవాదాహవబద్ధశూరః || ౨౯ ||

త్వత్సన్నిధానవశాదేవ ప్రతివాతికోలాహలాన్ స్తమ్భయామీత్యాహ(త్వామి)తి| హే
స్వామిన్ - హయగ్రీవ, త్వాం - భవంతం, చింతయన్, ధ్యాయన్, త్వన్మయతాం -
త్వదాత్మత్వమ్, ప్రపన్నః - ప్రాప్తః, శబ్దమయేన - మస్త్రమయేన, ధామ్నా - తేజసా,
త్వా ముద్గుణన్ - స్తువన్, అహమితి శేషః| సమాజేషు - మహాత్మభాసు, (స్వచ్ఛంద
నాదాహవబద్ధశూరః) స్వచ్ఛందవాదానామాహవేషు - యుద్ధేషు, బద్ధః - సన్నద్ధః, శూరః
- నిపుణః, సమేధిషీయ - వృద్ధిం ప్రాప్నుయామ్, “ఏధ-వృద్ధౌ” ఆత్మనేపదమ్| భవంతం
ధ్యాయతాం స్తువతాం చ వాదకధాదాసు విజయస్వాదితి భావః |

నానావిధానామగతిః కలానాం న చాపి తీర్థేషు కృతావతారః |

ద్రువం తవానాథపరిగ్రహాయా నవం నవం పాత్రమిదం దయాయాః || 30 ||

భగవతస్సర్వాభీష్టం సమృద్ధ్యై తస్య కృపాదయాయ స్వస్యానన్యగతికత్వమనుసందధాతి
(నానావిధానా)మితి| హే స్వామిన్, నానావిధానాం - నానాప్రకారాణామ్, కలానాం
- విద్యానామ్, అగతిః - అప్రాప్యస్థానమ్, (న చాపి తీర్థేషు కృతావతారః) తీర్థేషు -
గణ్ణాదిపుణ్యతీర్థేషు, కృతావతారః - కృతః - అనుష్ఠితః, అవతారః - అవగాహనం
యేన స తథోక్తః, స్నాత ఇతి యావత్; తాదృశోఽపి నేత్యర్థః| ఈదృశోఽహం
తవ, అనాథపరిగ్రహాయాః - అనాథానాం - దీనానామ్, పరిగ్రహాయాః - అనుగ్రహ
హేతుభూతాయాః, త్వదీయాయా, దయాయాః - కృపాయాః, నవన్నవం - అత్యంతాభి
నవమ్, అత్యంతవిలక్షణమితి యావత్| పాత్రం - విషయః, అస్మితి శేషః, ద్రువం - నిశ్చయః,
త్వదేక శరణావయం న సాధనాన్తరావలమ్బిన ఇతి భావః |

అకమ్పనీయాన్యపనీతిభేదైరలక్ష్మిషీరన్ హృదయం మదీయమ్ |

శక్ష్కాకళక్ష్కాపగమోజ్వలాని తత్త్వాని సమ్యక్ష్చ తవ ప్రసాదాత్ || 31 ||

ఇదానీం త్వదేకశరణస్య మే త్వత్ప్రసాదాదేవ సమస్తతత్త్వాని కరతలామలకా నీత్యాహ
(అకమ్పయానీ)తి| హే స్వామిన్, తవ, ప్రసాదాత్ - అనుగ్రహాత్, అపనీతిభేదైః -
నానావిధాన్యాయైరపి, అకమ్పనీయాని - అప్రమృజ్యాని, (శక్ష్కాకళక్ష్కాపగ మోజ్వలాని)
శక్ష్కా - అప్రామాణ్యశక్ష్కా, సైవ కళక్ష్కః, తస్యాపగమః - నిరాసః, తేన ఉజ్వలాని -
ప్రకాశమానాని, సమ్యక్ష్చ - యథార్థాని, తత్త్వాని, మదీయం - మత్సమ్పన్ని, హృదయం
- మానసమ్, అలక్ష్మిషీరన్ - అలక్ష్మిర్వస్తు, తవ ప్రసాదవశాత్సర్వ తత్త్వసాక్షాత్కారో
భూయాదిత్యర్థః| “డుకృష్-కరణే|”

వ్యాఖ్యాముద్రాం కరసరసిజైః పుస్తకం శఙ్ఖచక్రే

బిభృద్భిన్నస్ఫటికరుచిరే పుణ్డరీకే నిషణ్ణః |

అష్టానశ్రీరమృతవిశదైరంశుభిః ప్లావయన్మాం

ఆవిర్భూయాదనఘమహిమా మానసే వాగధీశః || 3౨||

అథ హయగ్రీవమూర్తే రసాధారణ స్వరూప ధ్యానపదపీఠాధిరోహతి (వ్యాఖ్యా ముద్రామితి) కరసరసిజైః - చతుర్భుః కరారవిన్దైః, శఙ్ఖచక్రే పుస్తకం - శ్రీకోశమ్, వ్యాఖ్యాముద్రాం - బోధముద్రాం చేతి శేషః; బిభృత్ - వహన్, భిన్నస్ఫటికరుచిరే - దళితస్ఫటికమనోహరే, పుణ్డరీకే - సితామోఛజే, నిషణ్ణః - ఆసీనః, అష్టానశ్రీః - నిత్యశ్రీః, నిత్యశోభః; అత ఏవ (అనఘమహిమా) అనఘః - నిర్దుష్టః, మహిమా - మాహాత్మ్యమ్, యస్య స తథోక్తః; వాగీశః - హయగ్రీవః, అమృతవిశదైః - అమృతస్వచ్ఛైః, అంశుభిః - కిరణైః, మాం - సంసారాభితప్తమ్, ప్లావయన్ - సేచయన్, మమేత్యధ్యాహరః; మానసే - చిత్తే, ఆవిర్భూయాత్ = సన్నిధేయాత్, “భూ సత్తాయా” మాశిషి లిజ్। మనసి హయగ్రీవావిర్భూవే అమృత కల్పతత్కిరణజాలైర్మనోగత సకల సంతాప నివృత్తిర్మే భవేదిత్యాశయః ।

వాగర్థసిద్ధిహేతోః పఠత హయగ్రీవసంస్తుతిం భక్త్యా ।

కవితార్కికకేసరిణా వేంకటనాథేన విరచితామేతామ్ || 33||

ఇతి కవితార్కిక సింహస్య సర్వతన్త్ర స్వతన్త్రస్య శ్రీమద్వేంకటనాథస్య వేదాంతాచార్యస్య కృతిమ్

శ్రీహయగ్రీవస్తోత్రం సమ్పూర్ణమ్ ।

కవితార్కికసింహాయ కల్యాణగుణశాలినే ।

శ్రీమతే వేంకటేశాయ వేదాంతగురవే నమః ॥

శ్రీమతే నిగమాన్త మహాదేశికాయ నమః ।

స్వగ్రన్థస్య విశ్వసనీయత్వాయ స్వనామ ప్రకటయన్ స్వకృతస్తోత్రస్య ఫలమ్ ప్యాహ(వాగర్థే)తి। హే సుధియ ఇత్యధ్యాహరః; కవితార్కికకేసరిణా - కవితార్కిక శ్రేష్ఠిన, వేంకటనాథాహ్వయేన; విరచితాం - నిర్మితామ్, ఏతాం, సమ్యక్పదవాక్య రచనోజ్వలామ్, (వాగర్థ సిద్ధి హేతుమ్) వాచాం - వాగ్రూపాణామ్, అర్థానాం, సిద్ధౌ - జ్ఞానే, హేతుం - కారణమ్, హయగ్రీవసంస్తుతిం - హయగ్రీవస్తవం; భక్త్యా పఠత - అనుసన్ధదధ్వమ్ ।

ఇతి శ్రీహయగ్రీవస్తోత్రస్య వ్యాఖ్యా సమాప్తా ।

శ్రీమతే నిగమాన్త మహాదేశికాయ నమః ।

The initial verses differ from the Hayagriva stotra posted separately.

Proofread by Chandrasekhara Karumuri

——
Shri Hayagriva Stotram - Samskrita Vyakhyanam
pdf was typeset on April 27, 2024

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

